

КОНЦЕПТ «ДРУЖБА» В УКРАЇНСЬКІЙ ФРАЗЕМІЦІ: ЛІНГВОКОГНІТИВНИЙ ТА СТРУКТУРНИЙ АСПЕКТИ

У статті розглянуто концепт ДРУЖБА в українській фраземіці у когнітивному та структурному аспектах. Лінгвокогнітивний аналіз здійснено з урахуванням концептосфери та вияву ядра й периферії концепту.

Ключові слова: концепт, ядро, периферія, фразема, інтерпретаційне поле.

Сучасний етап вивчення мовної свідомості, вербального образу світу пов'язаний з антропоцентризмом у мовознавстві, зі студіями в межах тріади „мова – нація – культура”. Центральним об'єктом різноманітних досліджень стає вербальний образ світу, який існує в свідомості носіїв певної культури. Він також розглядається як один з ключових компонентів культури етносу. Процеси світосприйняття, категоризації та концептуалізації дійсності знаходять своє відображення в концептах. Універсальні та національно-марковані концепти розглядаються як важливі складові картин світу різних етносів. Важливим фрагментом будь-якої мовної картини світу є вербально оформлені ціннісні концепти, які впливають на думки та дії як індивідів, так і цілих народів. Зміст і місце цінностей у колективній свідомості суспільства можуть відрізнятися в залежності від культури, набувати національних особливостей. Саме тому опис і аналіз вербально оформлених ціннісних концептів дозволяє зробити висновки щодо основних рис національного менталітету.

Теорію концепту в сучасному мовознавстві розглядають такі українські та зарубіжні дослідники, як О. Селіванова [9], А. Вежбицька [3, с. 307–339], С. Воркачов [5], В. Маслова [7], Й. Стернін [11], Ж. Краснобаєва-Чорна [6], П. Мацьків [8] та ін.

Фразеологізми є основою національного обличчя кожної мови; в них яскраво виявляється специфічний національний колорит, особливості образного народного мислення, власне національне сприйняття „мовної картини світу”, віддзеркалення характерних особливостей культури і побуту, народних звичаїв.

Актуальність наукової розвідки прослідковується в лінгвокультурній концептології, що представляє собою перспективний лінгвістичний напрямок; у вивченні культурних особливостей концептів (до яких саме і належить концепт ДРУЖБА), що виявляють систему оцінок та цінностей, які необхідні для дослідження міжкультурних відмінностей та формування толерантності у зв'язку з глобалізацією сучасного світу; а також концепт ДРУЖБА, що відображує соціальні відносини та пов'язані з ними норми соціальної взаємодії, що представляють собою гостру проблему сучасного суспільства.

Метою статті є виявлення й окреслення специфіки концепту ДРУЖБА в українській мовній картині світу. Досягнення поставленої мети передбачає розв'язання низки завдань: розкрити універсальну сутність концепту ДРУЖБА; проаналізувати компоненти ядра та периферії концепту ДРУЖБА; встановити особливості структурування інтерпретаційного поля концепту ДРУЖБА на матеріалі фразеології української мови; з'ясувати сутність концепту ДРУЖБА в українській свідомості.

У статті зроблено спробу простежити особливості семантики фразеологічних номінацій, об'єднаних спільною темою ДРУЖБА, виявити їх структуру та образність. Матеріалом послуговували фраземи, що об'єктивують концепт ДРУЖБА в українській свідомості. Матеріал дослідження отримано методом суцільної вибірки із різноманітних словників, а саме „Словники України” – 3.1, „Фразеологічний словник української мови”, „Тлумачний словник української мови” за ред. Л. Л. Гумецької. Загальна кількість проаналізованих фразем – 597.

О. Селіванова слушно зауважує, що „фразеологія як продукт мовного семіозису зберігає й репродукує етнічну онтологію і категоризацію, тому аналіз фразеологічної концептуалізації світу сприяє поглибленню знань про семантику, синтактику і прагматику мови в цілому, їхній зв'язок з етносвідомістю та культурою” [9, с. 144]. В. Телія підкреслює, що фразеологізми „можуть виконувати роль еталонів, стереотипів культурно-національного світобачення або вказувати на їх символічний характер і в цій якості виступати як мовні експоненти культурних знаків” [12, с. 250]. Концептуальна лінгвістика ставить своєю метою опис ментального світу людини у мові та через мову засобом реконструкції ключових культурних концептів. Саме у цей засіб відображена ідея дружби у

пропонованій статті. Концепт ДРУЖБА розглянуто як етичний, аксіологічний та нормативний, який виконує функцію еталону міжособистісних відношень у соціумі. Кожна культура формує свої стереотипи свідомості та поведінки, які спираються на власний світогляд. А. Вежбицька наполягає на тому, що концепт ДРУЖБА має за основу компонент „бажання зробити щось добре для когось”, вчена досліджує концептуалізацію й категоризацію відносин між людьми та засоби їх відображення у семантиці ключових слів та зауважує, що концепт ДРУЖБА відноситься до універсальних концептів [3, с. 318]. Незважаючи на те, що концепт ДРУЖБА – універсальний, він має свою національно-культурну специфіку. Дружба – найскладніше з усіх почуттів людини, тому що воно єдине потребує взаємності. Кохати, ненавидіти і навіть бути байдужим можливо в одностайному порядку, але дружити без взаємності – неможливо.

Аналіз спостережень над лексемами ДРУГ та ДРУЖБА дають змогу встановити ядро концепту ДРУЖБА, який формується наступними складниками: 1) відносини, побудовані на взаємній прихильності, спільності інтересів, поглядів; 2) людина, пов'язана з ким-небудь довірою, відданістю, спільними поглядами, переконаннями, на яку можна в усьому покластися; 3) помічник, той, хто допомагає комусь у роботі, заняттях, справах тощо.

Периферія концепту ДРУЖБА базується на основі загальної семи щодо сукупності явищ, які характеризують дружні відносини. Матеріал дослідження дає підстави стверджувати, що периферія концепту складається з низки мікроконцептів: Підтримка, Симпатія, Товаришування, Взаємність, Схожість, Втрата дружби, Відновлення дружби. Наприклад:

Дружба – Підтримка: *відчувати плече (лікоть); спиратися на плечі; подавати руку; підставляти плече; вести за руку; держатися руки; ділити горе і радість; останню сорочку зняти; стояти стіною* тощо.

Дружба – Симпатія: *прикипіти серцем; до смаку; чуття єдиної родини* тощо.

Дружба – Товаришування: *на короткій нозі; на рівній нозі; стати на близьку ногу; водою не розлити; як одна душа; як нитка за голкою; водити хліб-сіль; за панібрата; як брат з сестрою; водити компанію* тощо.

Дружба – Взаємність: *знаходити спільну мову; ділити хліб-сіль;*

Дружба – Схожість: *як (мов, ніби) рівний з рівним; одного роду, одного плоду; одного поля ягоди; з одного тіста; одного гніздечка птахи; два чоботи – пара* тощо. Частіше ці фраземи об'єктивують негативну або іронічну конотацію мікроконцепту „схожість”.

Дружба – Втрата дружби: *глек розбитий; чорна кішка пробігла; розірвати (останню) нитку; жити як кішка з собакою* тощо.

Дружба – Відновлення дружби: *пити мирову; серце повертається* тощо.

Про людей дружних, нерозлучних говорять, що їх *водою не розллеш*. На шлях становлення й розвитку фраземи *водою не розлити* вказують вирази, утворені за структурно-семантичною моделлю «когось+чимось+ не роз'єднати (не розлучити, не розвести)»: укр. *Їх і силою не розведеш*; рос. *у них такая дружба, что топором не разрубишь, такие друзья, что схватятся, так колом не разворотить*; білор. діал. *их и цапом не развядзеш (їх і цапом не розведеш)*, тобто не розборониш [14, с. 85]. Колись існував звичай під час бійки розливати водою тварин, напр. биків та собак. Отже, поєднання (близькість, зв'язок) двох людей (тварин) під час бійки (сварки), яких могли тільки розлити водою, стало образною підосновою для фраземи *водою не розлити (не розллеш)* кого, що пізніше розвинула енантіосемічне значення приязні – міцно, щиро дружити, бути завжди разом [14, с. 85].

Розмовне *нерозлийвода* фіксується сучасними словниками, широко функціонує в усному й художньому мовленні. Однак аналітична підоснова його дуже відчутна, і процес лексикалізації, очевидно, ще повністю не завершився, що й видно з різного графічного оформлення, як-от: „*Хлопці були дружні... Про них так і казали: Не розлий вода*” (М. Білкун); „*Були ж подруги – нерозлийвода*” (Ю. Бедзик). При витворенні подібних слів структурні моменти тісно переплітаються з семантичними [14, с. 23]. Формуванню ад'єктивних якостей у фраземи із дієсловом-компонентом у наказовому способі сприяє той факт, що імперативні форми, позбавлені основних дієслівних категорій [4, с. 180], здатні виконувати оцінювально-характеризуючу роль. *Не розлий вода* – «нерозлучні». Функціонально-стильові відмінності між синонімічними словами і фраземами найбільш помітні, оскільки фразеологічні одиниці у переважній більшості народнорозмовного походження. Тому слова вживаються частіше в офіційно-діловому, науковому, а синонімічні їм фраземи у розмовному стилі [1, с. 61]. *Жити душа в душу* – дружно, без сварок [15, с. 277] – адвербіальна фразема-тавтологізм. Фразеологічна адвербіальність формується у процесі повторів субстантивних компонентів, фразеологічне значення цих фразем виникає внаслідок узаємодії лексичного і граматичного

(синтаксичного) значень. *Як одна душа* – дружно, в злагоді [15, с. 283] – адвербіально-компаративна фразема такого типу з порівняльним сполучником, який шляхом уподібнення вказує на ірреальність способу дії чи стану.

Фраземи, що втілюють концепт ДРУЖБА в українській мові, побудовано за такими граматичними моделями:

1. Субстантивні фраземи, в яких формально-граматичним центром виступає іменник: а) прикметник + іменник: *вірні до гроба*; б) іменник (наз. в.) + іменник (непр. відм.) *душа товариства; чуття ліктя*. в) іменник + прийменниково-відмінкова форма іменника: *душа в душу*; г) прийменник + іменник + прикметник: *на рівній нозі, на короткій нозі*.

2. Дієслівні фраземи, в яких формально-граматичним центром виступає дієслово: дієслово + іменник або прийменниково-відмінкова форма: *стати на дружню (коротку) ногу; держати (водити) компанію; ділити хліб-сіль*.

3. Фраземи тавтологічної структури: *душа в душу, дружба дружбою, а служба службою, рука в руку, плечем в плече*.

4. Компаративні фраземи: *як кішка з собакою, мов нитка за голкою, як риба з водою, як одна душа*.

Фразеологізми із соматичними компонентами формують різні фразеосемантичні поля залежно від ядерної стереотипної ознаки партонімів. Численність соматичних зворотів у фразеологічному фонді української мови збільшує міру достовірності результатів їхнього когнітивно-ономасіологічного аналізу, адже тільки на достатньо великих масивах стає очевидним зв'язок образного підґрунтя ідіом або фразеологічних сполучень із культурно-національним світобаченням, тобто ціннісно орієнтованим менталітетом народу – носія мови [9, с. 84–85].

Звороти із компонентом *рука* експлікують сприйняття цього соматизму як символу підтримки, допомоги, доброго та дружнього ставлення до когось: *надійна рука* – „людина, на яку можна покластися; вірний помічник, опора” (ФСУМ, 764); *своя рука* – „хто-небудь близький, одностайний, що завжди допоможе у чомусь, підтримає, посприє” (ФСУМ, 765); *мати руку* – „користуватися підтримкою впливової людини” (ФСУМ, 658); *вести за руку* – „допомагати, сприяти комусь-небудь у чомусь, опікати” (ФСУМ, 75); *рука в руку* – „жити, працювати разом, як одностайні” (ФСУМ, 764); *держатися за руки* – „діяти, виступати разом, в союзі з ким-небудь” (ФСУМ, 230).

Соматизми *плече, лікоть, як і рука* сприймаються етносом як символи підтримки, товаришування, вірності у дружбі: *відчувати плече (лікоть)* – „мати чийсь підтримку, допомогу” (ФСУМ, 127); *підставляти плече* – „допомагати комусь-небудь, підтримувати когось” (ФСУМ, 640); *плечем до плеча* – „дружно, одностайно, в тісному єднанні” (ФСУМ, 646); *мати плечі* – „спиратися в своїх діях на чийсь підтримку” (ФСУМ, 474); *спиратися на плече* – „знаходити в когось-небудь підтримку, допомогу” (ФСУМ, 847); *чуття (почуття) ліктя* – „взаємна підтримка, вірність у дружбі, товаришуванні” (ФСУМ, 960).

Концепт ДРУЖБА в українській мовній картині світу можливо розглядати з різних боків, унаслідок чого здається можливим схарактеризувати концепт „як багатоаспектну та багатопланову сутність” [11, с. 60]. Інтерпретаційне тлумачення змісту прислів'я та виразів, що об'єктивують концепт ДРУЖБА в українській мовній свідомості, свідчить про таке: тільки справжній друг підтримує у скруті – *При горі та в лиху годину узнаєш справжню людину*; гроші повертай учасно, не має значення якою б щирою та тривалою не була дружба – *Лік дружбі не шкодить, гроші лік люблять*; заради друга можливо зробити усе, що завгодно – *Для милого друга і вола з плуга; Рад би я небо прихилить, та не хилиться*; дружбу можна втратити, відновлення практично не можливо – *Погана та дружба, де сварка була; розбите як не літи, а знак буде*; непередбачуваність також трапляється у дружбі – *З ким не пристанеш у злиднях; Біля чого потрешся, того й наберешся*; люди, як правило, товаришують з тими, хто має спільні інтереси, навіть, риси характеру або поведінки – *З яким пристаєш, такий сам стаєш; Чим горщик накіпить, тим він і смердить; З вовками жити, по-вовчому вити*; і найкращі друзі бувають змушені розлучитися – *Вони глек побили; Між ними чорна кішка пробігла*; відносини між людьми треба диференціювати – *Той, хто дружить з усіма, не дружить ні з ким*; жарт може привести до втрати дружніх стосунків – *Краще не жартуй над другом, якщо не хочеш втратити його*; ніхто не віднімає стільки часу, як друзі – *Друзі – це злодії часу*; вірність та відданість у дружбі оцінюється найбільш за все – *Батько – це скарб, брат – утіха, а друг – і те і друге; вірний приятель – це найбільший скарб*; дружба перевіряється часом та випробуванням у спільних діях – *Щоб пізнати друга, треба пуд солі з ним з'їсти*.

У результаті дослідження було встановлено, що концепт ДРУЖБА як морально-етичний, психологічний є дуже важливим для української мовної картини світу та її носіїв. Наведені приклади

фразеологічних одиниць дають змогу стверджувати, що концепт ДРУЖБА в українській мовній картині світу репрезентовано соматичними компонентами, модусом тваринного світу, артефактами та мисленневою сферою. Суперечливість прислів'їв зумовлюється їх приналежністю до периферії концепту, ознаки якого формуються інтерпретаційним полем. Периферія концепту завжди слабо структурована внаслідок предикацій, відображених інтерпретацією. Концепт ДРУЖБА виступає як один з базових соціальних та етичних концептів, що структурують суспільство за принципом „свої” – „чужі”. Концепт ДРУЖБА виникає у процесі структурування знань про стосунки між людьми, які ґрунтуються на взаємній прихильності, симпатії, спільних інтересах, взаємодопомоги, підтримки тощо.

Подальші розвідки в цьому напрямі будуть направлені на зіставне дослідження концепту ДРУЖБА в англійській та українській мовних картинах світу.

ЛІТЕРАТУРА

1. Алефіренко М. Ф. Теоретичні питання фразеології. / М. Ф. Алефіренко. Монографія. – Харків : Вища школа, 1987. – 136 с.
2. Англо-український фразеологічний словник / авт.-уклад. К. Т. Баранцев. – К. : Радянська школа, 1969. – 1052 с.
3. Вежицкая А. Семантические универсалии и описание языков / А. Вежицкая. – М. : Языки русской культуры, 1999. – 776 с.
4. Виноградов В. В. Русский язык: Грамматическое учение о слове / В. В. Виноградов. – М. : Высш. шк., 1972. – 614 с.
5. Воркачев С. Г. Любовь как лингвокультурный компонент : монография / С. Г. Воркачев. – М. : Гнозис, 2007. – С. 11–36.
6. Краснобаева-Чорна Ж. В. Концепт ЖИТТЯ в українській фраземіці : автореф. дис. ... канд. філол. наук / Ж. В. Краснобаева-Чорна. – Дніпропетровськ, 2008. – 20 с.
7. Маслова В. А. Когнитивная лингвистика : Учебное пособие / В. А. Маслова. – Мн. : Тетра Системс, 2004. – 256 с.
8. Мацьків П. В. Концептосфера БОГ в українській мовній картині світу : біблійний, фольклорний, словниково-діахронний дискурси : автореф. дис. ... докт. філол. наук / П. В. Мацьків. – К., 2008. – 35 с.
9. Селіванова О. О. Нариси з української фразеології (психологнітивний та етнокультурний аспекти) : Монографія / О. О. Селіванова. – К. – Черкаси : Брама, 2004. – 276 с.
10. Словники України – 3.1. Інтегрована лексикографічна система / уклад. В. А. Широков, О. Г. Рублець, І. В. Шевченко та ін. – К. : Ін-т мовно-інформ. досл. НАН України, 2007.
11. Стернин И. А. Методика исследования структуры концепта / И. А. Стернин // Методологические проблемы когнитивной лингвистики. – Воронеж : Воронежский госуд. ун-т., 2001. – С. 58–65.
12. Телия В. Н. Русская фразеология. Семантический, прагматический и лингвистический аспекты / В. Н. Телия. – М., 1996. – С. 250.
13. Тлумачний словник української мови / уклад. Д. Г. Гринчишин та ін. / – К. : Рад. школа, 1978. – 296 с.
14. Ужченко В. Д. Українська фразеологія / В. Д. Ужченко, Л. Г. Авксент'єв. – Харків : Основа, 1990. – 167 с.
15. Фразеологічний словник української мови : в 2-х кн. / уклад. В. М. Білоноженко та ін. / – 2-е вид. – К. : Наукова думка, 1999. – 984 с.

Yelena Dontsova

The concept «FRIENDSHIP» in the Ukrainian phraseology: the lingual-cognitive and structural aspects

The article deals with the structure of the concept FRIENDSHIP in the Ukrainian language. The lingual-cognitive and structural analyses are made. The peculiarities of the concept FRIENDSHIP in the Ukrainian language are considered.

Key-words: concept, microconcept, core, periphery, interpretation field.